

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ Г. С. СКОВОРОДИ**

СТОЛЯР Марина Борисівна

УДК 130.2+316.722

**СМІХОВА КУЛЬТУРА ТОТАЛІТАРНОГО СУСПІЛЬСТВА:
СУТНІСТЬ, ФОРМИ, МЕХАНІЗМИ ДІЇ
(НА ПРИКЛАДІ РАДЯНСЬКИХ КУЛЬТУРНИХ ПРАКТИК)**

09.00.04 – філософська антропологія, філософія культури

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора філософських наук

Харків – 2013

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у відділі філософії культури, етики та естетики Інституту філософії НАН України імені Г. С. Сковороди

Науковий консультант: доктор філологічних наук, професор
Білий Олег Васильович,
Інститут філософії НАН України
імені Г. С. Сковороди, провідний науковий
співробітник відділу філософії культури, етики
та естетики

Офіційні опоненти: доктор філософських наук, доцент
Бойко Ольга Петрівна,
ДВНЗ «Українська академія банківської справи
Національного банку України» (м. Суми),
професор кафедри соціально-гуманітарних
дисциплін

доктор філософських наук, доцент
Голозубов Олександр В'ячеславович,
Харківський національний політехнічний
університет «Харківський політехнічний
інститут», професор кафедри етики, естетики та
історії культури

доктор філософських наук, професор
Садоха Олена Володимирівна,
Харківський національний педагогічний
університет імені Г. С. Сковороди, професор
кафедри філософії

Захист відбудеться 1 березня 2013 року о 14.00 на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.053.07 у Харківському національному педагогічному університеті імені Г. С. Сковороди за адресою: 61002, м. Харків, вул. Артема, 29, ауд. № 216.

Із дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди за адресою: 61168, м. Харків, вул. Блюхера, 2, ауд. № 215-В.

Автореферат розісланий « 28 » січня 2013 року

Учений секретар спеціалізованої
вченої ради, доктор
філософських наук, професор

І. В. Степаненко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Вивчення радянської сміхової культури є необхідною частиною аналізу тоталітарного минулого з метою подолання його залишків у сучасному українському суспільстві. Український посттоталітарний дискурс, який має своїм предметом рефлексію щодо радянської дійсності, є необхідною передумовою входження України в Європейський культурний простір. Мова наразі йде про протистояння тенденції міфотворчості (позитивного чи негативного спектрів) традиції критичного аналізу, яка є характерною для європейської філософії.

Радянська сміхова культура – видатне культурно-історичне явище, що не має світових аналогів. Особливо яскраво це положення демонструє сміхова культура періоду її найвищого розвитку (60–90 рр. ХХ ст.). Ця культура є унікальною і за своїм змістом, і за формами, і тому заслуговує на увагу дослідників як цілісний та динамічний феномен.

Контраст комуністичного ідеалу та тоталітарних практик був настільки яскравим, що сміх став природним епіфеноменом буття радянського народу. Тоталітарна утопія пропонувала людям не просто нову картину світу. Це була сакралізована онтологія. Відповідно, сміхова культура протистояла тоталітарним практикам у формі численних профанацій псевдо-сакральної ідеології. На жаль, сьогодні майже у стані забуття з боку культурології перебуває це велике, непересічне протистояння, в якому формувалася вільна людська особистість. Отже, актуальність дисертації визначається необхідністю осмислення можливостей людської свободи за умов тоталітаризму.

Також актуальною є тема дослідження в наслідок її відповідності логіці розвитку філософії культури. Дисертаційна робота виникає *на перетині* аналізу народної сміхової культури, що було започатковано М. Бахтіним, та теології сміху в межах західної філософської літератури, де стали досить поширеними пошуки прихованих сміхових конотацій в Біблійних текстах. В контексті цих досліджень актуальним є інтелектуальний рух, спрямований на вивчення *релігійних* сенсів у сміховій культурі.

Дослідження радянської сміхової культури в контексті її складного взаємозв'язку з тоталітарними практиками радянської доби є на часі ще й тому, що сьогодні нагромаджено величезний обсяг емпіричного матеріалу (вийшли друком заборонені колись анекдоти, частівки, література «самвидава», зібрано значний фактаж щодо «профанних» аспектів життя радянської політичної, культурної еліти і широких народних мас тощо). З іншого боку, певні артефакти радянської сміхової культури сьогодні можуть зникнути назавжди, якщо не додати значних зусиль по їхньому збиранню, збереженню та осмисленню.

Отже, актуальність дослідження зумовлена, з одного боку, практичними проблемами сучасних культурних процесів у пострадянському, зокрема

українському, культурному просторі, а з іншого – логікою розвитку філософії культури, яка накопичила не лише емпіричну базу для такого дослідження, але й містить у собі потужний методологічний потенціал.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в межах комплексної теми відділу філософії культури, етики та естетики Інституту філософії НАН України імені Г. С. Сковороди. «Глобалізація і культурна ідентичність: український вимір» (державний реєстраційний № 0110U003718) та відповідно до планів наукових досліджень кафедри філософії та культурології Чернігівського національного педуніверситету імені Т. Г. Шевченка в межах держбюджетної теми «Філософія культури, етика та естетика ХХ ст.: методологічні й методичні проблеми викладання» (державний реєстраційний № 0100U006665).

Мета та завдання дослідження. *Метою дисертаційної роботи є розробка цілісної концепції радянської сміхової культури, виявлення її унікального культурного сенсу в умовах тоталітарних практик на основі аналізу форм, змісту та механізмів дії цієї культури.*

Відповідно до мети передбачається вирішення таких **завдань**:

- проаналізувати механізм дії сакралізації радянської онтології на матеріалі конкретних тоталітарних практик;
- виявити та дослідити відповідні практики як форми профанації певних релігійних сенсів;
- розкрити механізм десакралізації радянських тоталітарних практик на прикладі конкретних артефактів сміхової культури;
- виділити та проаналізувати динаміку провідних форм сміхової культури, розкрити їх історичну специфіку;
- дослідити сенс та специфіку радянської сміхової культури у релігійному, ідеологічному, естетичному та етичному вимірах

Об'єктом дослідження є радянська сміхова культура.

Предметом дослідження є сутність, форми та механізми дії радянської сміхової культури в її відносинах з практиками радянської ідеології.

Методи дослідження зумовлені особливостями його предмету та мети. У дисертаційній роботі використовується міждисциплінарний підхід, що базується на аналізі різних філософських, культурологічних, мистецтвознавчих джерел та артефактів культури. Дисертація виконана на перетині *герменевтичного* бачення текстів тієї доби та об'єктивованого *феноменологічного та структуралістського* аналізу. Автор спирається на методологію *кріпторелігійної* традиції в культурології (М. Бердяєв, С. Булгаков, О. Лосєв, М. Еліаде, М. Епштейн та ін.). Поняття «пасіонарності», «субпасіонарності» для дослідження могутнього «протуберанця» радянської сміхової культури та його наслідків запозичене із історіософських праць Л. Гумільова. Також використовуються такі культурологічні конструкти як

аполонійські та *діонісійські* засади: в *філософії життя* з цими засадами пов'язано рух мистецтва, а в роботі, що пропонується, різні прояви радянських тоталітарних практик. Пріоритетними у роботі є методи дослідження сміхової культури М. Бахтіна, що виявляють амбівалентну природу сміху разом з урахуванням самостійного значення й додатковості інших підходів.

Під час дослідження використовувалися:

- екзистенційний підхід до проблеми людини в контексті її протистояння тоталітарним практикам;
- діалектичний метод, що розкриває складні взаємозв'язки сміхової культури з ідеологією та виявляє специфіку дії закону «заперечення заперечення» у подвійній профанації релігійних сенсів, яка відбувалася в сміхових культурних практиках;
- логіко-історичний аналіз при співвіднесенні певних періодів розвитку сміхової культури та виділенні її провідних форм;
- порівняльно-критичний аналіз різних парадигм у межах сміхової культури;
- метод герменевтичної експлікації елементів сміхової культури в творчості радянських письменників, драматургів, філософів;
- метод деконструкції Ж. Дерріди в американському варіанті її розуміння (П. де Ман), тобто набір таких аналітичних прийомів та критичних практик, які мають на меті продемонструвати відмінності текстів радянської сміхової культури від тих текстів, що можуть виникнути в процесі їх критичного прочитання.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що в дисертації вперше розроблено цілісну концепцію радянської сміхової культури, виявлено та проаналізовано її сутність, провідні історичні форми та механізми дії; розкрито значення сміхової культури, виходячи з її складного – опозиційно-конвенційного відношення до сакралізованих практик радянської ідеології.

Наукову новизну конкретизовано у наступних положеннях, що виносяться на захист:

- встановлено, що основою виникнення та розвитку радянської сміхової культури слугувала сакралізована онтологія марксизму-ленінізму, яка створювала передумову світоглядного контрасту та контрарної дії псевдо-релігійних тоталітарних практик та їхніх профанних аналогів у сміховій культурі;
- уточнено зміст процесу сакралізації тоталітарної ідеології, який представляв собою включення *ієрофаній* в тоталітарні практики шляхом двох основних операцій – запозичення та скривлення релігійних сенсів; в результаті запозичений матеріал набуває форми карикатури або профанації;
- уперше розкрито псевдо-сакральний зміст тоталітарного дискурсу радянського гуманізму, який парадоксальним чином поєднував у собі принципи владоцентризму та антропоцентризму, коли суперечність цих принципів знімалась через практики культу особи, що, своєю чергою, заперечували зміст антропоцентричної ідеологічної риторики і використовували у скривленому вигляді принцип христоцентризму;

– в дисертації уперше сформульовано основні бінарні опозиції тоталітарних дискурсів та відповідних профанацій в сміховій культурі: а) тоталітарна практика, що позначена поняттям «єдино вірне вчення», знаходить всілякі профанації у філософській сатири; б) дискурсу «влада народу» відповідає профанація нового вербального канону в сатири 20-х років; в) титанічній парадигмі антитезою виступають анекдоти про радянських героїв, перших осіб держави; г) профанною антитезою радянського аскетизму був культ об'їдання та пияцтва, пануванню вербальних тоталітарних практик протистояла епікурейська любов до візуальних форм сміхової культури; д) анонімці як явищу тоталітарного дискурсу протистояв анекдот; ж) сміхова культура наукової інтелігенції десакралізувала тоталітарний дискурс культу науку тощо;

– на основі аналізу тоталітарного дискурсу сталінських часів виявлено факт існування в цьому дискурсі певного логічного стрижню, який полягав у різкій зміні звичаєвого значення до екстремальної форми – девіантної (ворог народу) або героїчної (передовик виробництва);

– обґрунтовано, що такі різкі зміни є інверсією суто сміхової ситуації – розіграшу, коли відбувається заміщення екстремальної відчуженої форми соціального контакту на прояв дружніх почуттів, напруженої ірраціональної ситуації (найчастіше, страху) на веселий сміх, вкрай небезпечного на безпечне, страждання на насолоду тощо;

– в синхронічному аспекті виокремлено такі форми сміху як «*сміх про*» – тоталітарний примусовий сміх або *ідеологічний кураж*, що живиться ієрофанією духовного сміху, та «*сміх над*» – критичний сміх над певними негативними явищами суспільного та особистого життя, що не вписувалися в тоталітарну схему гармонії людини та суспільства в умовах реального соціалізму;

– в *діахронічному* аспекті встановлено ті форми сміху, що відіграють провідне значення у відповідні періоди історії;

– виявлено існування двох парадигм комічного в радянській сміховій культурі – титанічної – з розумінням дива як трюку та секуляризованої християнської – з розкриттям дива як переображення людини. Першу парадигму представляють фільми Леоніда Гайдая, а другу – Ельдара Рязанова;

– встановлено, що релігійний зміст комічного в радянській сміховій культурі був вторинним щодо квазірелігійного змісту тоталітарних практик. Він є його «запереченням заперечення» із відповідним поверненням до висхідного змісту, який профанувався в тоталітарних практиках;

– уточнено, що на рівні *явища* така *сутність* сміхової культури як *опозиційність* офіційній ідеології виявлялася як у відкритій антиідеологічності змісту артефактів культури, так і у різноманітних формах *конвенції*, що були результатом певного компромісу з ідеологією, завдяки якому сміхова культура могла існувати на межі культурного небуття та ідеологічно патрованої зони;

– доведено, що образ жертви є центральним для марксистського естетичного дискурсу історії як оптимістичної трагедії. Відповідно, комічне з його принциповим запереченням жертвовності виступає профанацією естетичної сутності марксистського месіанізму, що матеріалізувалася в системі жертвних практик радянського тоталітаризму. Вперше виділено варіанти профанації жертвовності в радянській комедії;

– виявлено різні рівні контрарних відносин тоталітарної моралі та моральнісних сенсожиттєвих настанов в межах сміхової культури. Зокрема, антропоцентричний та християнський гуманізм сміхової культури протистоять класовому підходу; офіційна мораль заперечується через моральнісну позицію людей; індивідуалізм стверджується на противагу конформістському колективізму та етатизму; прагнення до самоствердження через творчість постає проти косності тоталітарного дискурсу; критична позиція запобігає ідеологічній мрійливості; елементи сентименталізму пом'якшують тоталітарну неопросвітницьку раціональність; інтелектуальний сміх протистоїть фізіологічному реготу та «ідеологічному куражу»; безвідповідальність сміху виявляється своєрідною протиотрутою щодо системи тотальної провини тощо.

Практичне значення одержаних результатів. Результати дисертаційної роботи мають важливе практичне значення для подальшого дослідження радянської сміхової культури в контексті тоталітарних практик. Уведені у науковий обіг характеристики сакралізованих ідеологем та відповідних профанацій в межах сміхової культури мають сприяти поглибленню розуміння квазірелігійного змісту тоталітарних ідеологій. Отримані результати можуть використовуватися при викладанні вузівських курсів, розробці спецкурсів з культурології та історії культури, під час проведення семінарів, присвячених вивченню закономірностей функціонування ідеологій тоталітарних режимів. За матеріалами досліджень дисертанта викладається навчальний спецкурс «Релігія радянської цивілізації: сакральне та профанне» для студентів Інституту історії, етнології та правознавства Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка (2010 – 2012 рр.).

Особистий внесок здобувача. Усі результати дисертаційного дослідження отримані авторкою самостійно. У монографії «Радянська сміхова культура» проаналізовано сутність співвідношення сміхової культури та радянських тоталітарних практик, виявлено методологію дослідження та сформульовано основні гіпотези щодо форм, змісту, динаміки сміхової культури (вступ); на прикладі основних артефактів сміхової культури відстежено взаємне доповнення та взаємозаперечення тоталітарних та сміхових культурних практик (глави 1, 2, 3 та 7 – I розділу), для кожного історичного періоду виявлено провідні форми сміхової культури та розглянуто їхню динаміку (глави 3, 4, 5 – I розділу та 1, 2, 3, 4, 5 – II розділу), проаналізовано сутність радянської сміхової культури (в 6, 8 главах II розділу та у заключенні).

У книзі «Релігія радянської цивілізації» досліджено процес сакралізації тоталітарних практик на прикладі морально-ідеологічних та хронотопних дискурсів.

У публікаціях № 20, № 21 авторці належить 50 % опублікованого матеріалу, нею проаналізовано: архетипи християнської свідомості (№ 20), деякі практики викладання марксистської етики (№ 21).

Апробація результатів дослідження. Дисертаційне дослідження обговорювалося на методологічних семінарах кафедри філософії та культурології Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка, на засіданні семінару відділу філософії культури, етики та естетики Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України, при викладанні лекційних курсів та спецкурсів з філософії, історії філософії, етики, естетики, культурології, релігієзнавства, при підготовці студентських наукових робіт. Теоретичні положення дисертації були представлені на таких наукових конференціях та семінарах: виступі на X Міжнародній науковій конференції «Про природу сміху» (Одеса, 2012), доповіді на IV Міжнародному науковому форумі «Простір гуманітарної комунікації» (Київ, 2011); виступах на філософсько-антропологічних читаннях «Філософська антропологія та сучасність» (присвячених пам'яті В. Г. Табачковського) (Київ, 2007); «Європейські цінності та українські реалії (До 80-ліття від дня народження О. І. Яценка)» (Київ, 2009); доповідях на Міжнародних наукових конференціях «Богословское и философское осмысление исихастской традиции» (Київ, 2005), «Православие и мир: экклезиология – антропология – культура (пам'яті о. Сергія Булгакова (1871–1944), о. Василя Зеньковського (1881–1962), о. Александра Шмемана (1921–1983), о. Иоанна Мейендорфа (1926–1992))» (Київ, 2006); «Православие и современность: опыты встречи» (Київ, 2009); «Філософія етнокультури та морально-естетичні стратегії громадянського самовизначення» (Чернігів, 2006); «Феномен критики в культурі російського Срібряного віка» (Київ, 2009); «Мікрокосм людини-творця в макрокосмі суспільства» (Київ, 2009); «Гуманітарно-наукове знання: становлення парадигми» (Чернівці, 2011); «Російська філософія: історія, методологія, життя» (Полтава, 2011); виступі на міжнародній науковій конференції на честь 140-річчя з дня народження Сергія Булгакова «Спадщина Сергія Булгакова в сучасному соціо-гуманітарному дискурсі» (Київ, 2011); виступі на III Міжнародній науково-практичній конференції «Марксизм та сучасність: радянська філософія – вчора, сьогодні, завтра» (Київ, 2011); доповіді на Всеукраїнській науковій конференції «Сучасні проблеми гуманітаристики: світоглядні пошуки, комунікативні та педагогічні стратегії» (Рівне, 2011); участі у Другій Всеукраїнській науково-практичній конференції «Візуальність у контексті культурних практик» (Черкаси, 2011); Других Покровських міжнародних просвітницьких читаннях «Церковь в мире: служение любви» (Київ, 2009); Третіх Покровських міжнародних місіонерсько-просвітницьких читаннях «Стратегія духовного розвитку України: єдність духу в союзі миру» (Київ, 2010); виступі на Другій міжнародній науково-теоретичній

конференції «Філософія етнокультури та наукові стратегії збереження національної єдності України» (Чернігів, 2007); доповіді на міжнародній науково-практичній конференції «Сучасне мистецтво: нові території» (Київ, 2005); виступах на міжвузівському науковому семінарі «Некласична філософія моралі, мистецтва та культури» (Чернігів, 2001), (Чернігів, 2003), VI Міжвузівському культурологічному семінарі пам'яті С. О. Явоненка (Чернігів, 2007), III Всеукраїнських Кулішевих читаннях з філософії етнокультури, присвячених пам'яті С. Б. Кримського «Феноменологія софійності в українській культурі. Запити філософських смислів у мові, мистецтві, літературі» (Чернігів, 2011).

Рецензії. Антонян К. Г. Отзыв на книгу М. Столяр «Советская смеховая культура» [Електронний ресурс] / К. Г. Антонян // Культурная память : Международный журнал исследований культуры. – 2012. – № (6). – С. 128–131. – Режим доступу : www.culturalresearch.ru

Савельев В. Соціально-психологічні аспекти метафікцій радянської квазірелігії / В. Савельев // Психологія і суспільство. Український теоретико-методологічний часопис. – 2011. – № 4 (46). – С. 170–172.

Публікації. Результати дослідження відображені у науковій монографії: «Советская смеховая культура». – К. : Стилос, 2011 (18, 86 авт. арк.) та книзі «Религия советской цивилизации». – К. : Стилос, 2010 (11, 1 авт. арк.), 20 наукових статтях у фахових виданнях з філософії та інших наукових публікаціях.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, 5 розділів, 26 підрозділів, висновків і списку використаної літератури, що нараховує 438 позицій, з них 20 іноземними мовами. Загальний обсяг роботи – 437 сторінок, основна частина – 397 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі розкрито актуальність теми дослідження, схарактеризовано ступінь наукової розробленості проблеми, визначено мету і завдання, об'єкт і предмет, методи дослідження, наукову новизну, теоретичне і практичне значення одержаних результатів, наведено дані про апробацію результатів дисертаційного дослідження, публікації, особистий внесок здобувача, структуру і обсяг дисертації.

У **першому** розділі дисертації «**Методологія дослідження сміхової культури в контексті радянських тоталітарних практик**» виявляються методологічні стратегії аналізу сміхової культури в площині її взаємодії з тоталітарними дискурсами.

У **підрозділі 1.1. «Стан наукового опрацювання проблеми в межах вчення М. М. Бахтіна та сучасної бахтіністики»** розкрито виняткове методологічне значення для аналізу радянської сміхової культури праць М. Бахтіна, а надто його книги «Творчість Франсуа Рабле та народна культура середньовіччя та Ренесансу». Спираючись на зміст поняття «сміхова культура», яке вводить у науковий обіг

М. Бахтін, ми використовуємо, перш за все, таку провідну характеристику цього поняття як орієнтація на опозиційну спрямованість сміху по відношенню до офіційної ідеології. І це відповідає рецепції більшості дослідників творчості М. Бахтіна та його послідовників (О. Волкова, Г. Гюнтер, М. Вороб'йова, В. Давидова, В. Кантор, В. Кормер, М. Коротков, Т. Любімова, Т. Титаренко та ін.). Що ж до дисертаційної роботи, яка пропонується, то контрадикторна модель отримує в ній доповнення та уточнення через дослідження форм конвенційності сміхової культури та ідеології. На необхідність такого напрямку дослідження вказував С. Аверінцев, коли писав, що М. Бахтін абсолютизував момент опозиції народної та офіційної культури.

Також запропонована праця певною мірою спирається на методологічні засади такої області сучасної філософії культури, яку у вітчизняній традиції називають бахтіністикою, а у західній – Bakhtin studies. Вітчизняну традицію представляють наступні імена: С. Аверінцев, Л. Баткін, В. Біблер, О. Волкова, П. Гайденко, О. Голозубов, В. Давидова, Л. Дмитрієва, В. Кантор, Д. Ліхачьов, а західну – Б. Гройс, Г. Гунтер, Е. Джеферсон, В. Кормер, Ю. Крістева, Р. Лахманн та ін.

Треба підкреслити, що в межах бахтінового напрямку дослідження сміхової культури не застосовується дифініційний підхід. Сміхова культура експлікується через сукупність конкретних сміхових форм. В дисертації цей підхід має подальший розвиток: сміхові форми розглядаються не тільки у своїй сукупності, але й в динаміці. Та взагалі під радянською сміховою культурою розуміється певна метаморфоза радянської дійсності, яка надавала цій дійсності принципово інший сенс, ніж це проголошувалося в ідеології. Цією метаморфозою виступала профанація, яка створювала чисельні форми та артефакти, через які в радянській культурі існував сміх.

Якщо говорити про вивчення окремих форм радянської сміхової культури в контексті тоталітарних практик, то початок такому дослідженню покладено численними розвідками щодо радянського *політичного анекдоту* (А. Баканурський, Н. Бардіна, В. Безницько, Ю. Борєв, М. Вороб'йова, Т. Зінов'єва, М. Каган, О. Краснухіна, В. Левченко, В. Шевченко, Л. Орнатська, О. Соколова, В. Сорокіна, Л. Столович, В. Хімік та інш.), *частівки* (Ю. Буртін, В. Бердінських, Артем Веселий, З. Власова, О. Горєлов, О. Гурєвіч, Л. Домановський, С. Жісліна, В. Князєв, А. Кулагіна, Н. Новікова, Р. Рафіков, Н. Рождественская, Ф. Селіванов, М. Суханова, Г. Шаповалова та інш.). Що ж стосується інших сміхових форм, особливо цирку, примовки, розиграшу, сміхової субкультури наукової інтелігенції, то вони наразі ще не стали предметом культурологічних узагальнень у контексті тоталітарної утопії.

Підрозділ 1.2. «Методологічна роль кріпторелігійної концепції в аналізі сутності сміхових профанацій радянських ідеологем» розкриває особливості одного з провідних методологічних напрямів дисертаційного дослідження. *Кріпторелігійна* традиція в культурології (М. Бердяєв, С. Булгаков, О. Лосєв та ін.) виводить культуру з релігійного культу, виявляє у різних артефактах культури

присутність певних інваріантних сенсів, релігійних за своїм походженням. В контексті цієї парадигми використовується метод *феноменологічної* культурології, яка очищує предметність культурних практик до рівня знаходження прихованого релігійного сенсу (М. Еліаде, М. Епштейн).

Аналізуючи радянські тоталітарні практики у зв'язку зі сміховою культурою, автор дисертаційного дослідження подає достатньо розвинуту традицію розуміння цих практик як квазірелігійних. Цієї думки дотримуються західні (Ж. Марітен, П. Тілліх, Б. Рассел, К. Поппер, М. Еліаде, М. Епштейн, Ю. Шеррер, Р. Занер та ін.) та вітчизняні дослідники (М. Бердяєв, С. Булгаков, С. Франк, В. Лекторський, Е. Солов'йов, та ін.). У зв'язку з характеристикою деяких тоталітарних практик автор використовує поняття «зворотнього боку титанізму», запозичене в О. Лосєва.

Розглядають сміхову культуру як ритуально-релігійний феномен С. Аверінцев, Е. Дюркгейм, Б. Гройс, В. Даренський, О. Кирилюк, Л. Панкова, Г. Почепцов, Л. Ярош та ін. Християнське розуміння сміху розкривають С. Аверінцев, К. Кушель, О. Голозубов, В. Даренський, інокія Татіяна (Спектор), Т. Слівкіна. Деякі здобутки цього інтелектуального руху використано у процесі даного дисертаційного дослідження.

На вивчення контрасту сакрального та профанного – сакралізованих тоталітарних практик та сміхової культури істотно вплинули праці, в яких аналізуються зміст та співвідношення цих понять. Це тексти таких авторів, як М. Еліаде, Г. Беккер, Д. Белл, Г. Ван дер Леув, М. Гайдеггер, Р. Гвардіні, Е. Дюркгайм, Р. Жіраар, Р. Кайюа, Ж. Марітен, М. Мосс, Х. Ортега-і-Гассет, Р. Отто, К. Г. Юнг, М. Бахтін, О. Волкова, А. Гуревич, О. Голозубов, Ю. Давидов, С. Клімова, С. Кримський, В. Личковах, О. Лосєв, В. Малахов та ін. Сакральні аспекти повсякденних культурних практик певною мірою розглядають Ж. Бодріяр, М. Еліаде, М. Епштейн, В. К. Суханцева.

Всі визначення сакрального та профанного зводяться в літературі до трьох основних методологічних підходів: *феноменологічного*, *соціологічного* та *радикального*. Відповідно, автор дисертаційного дослідження, що пропонується, обирає ту методологію, яка використовує поняття сакрального та профанного в *феноменологічному* сенсі: як вияв сакрального на профанному рівні. Наразі використовується поняття «ієрофанія», яке запропонував М. Еліаде для позначення сакрального у профанному, трансцендентного в іманентному, дивного в природному тощо. Це поняття є ключовим для вивчення конкретних тоталітарних практик, розглянутих під кутом зору виявлення симетричних сміхових профанацій. Важливим у межах феноменологічного дискурсу є досвід транспарентності, тобто забезпечення прозорості дослідження завдяки адекватній моделі вивчення радянського сміху як певним чином впорядкованій по відношенню до тоталітарних практик культурній реальності. На значення досвіду транспарентності в межах сучасного феноменологічного дискурсу вказує дослідниця О. Садоха.

У підрозділі 1.3. «Додаткові методи дослідження радянської сміхової культури» виявляється методологічний перетин герменевтичного бачення текстів радянської доби та об'єктивованого феноменологічного та структуралістського аналізу.

Метод герменевтичної експлікації надає можливість виявити в творчості радянських письменників, драматургів та філософів приховані елементи сміхової культури, які є не помітними для дослідника, який намагається підійти до аналізу матеріалу суто об'єктно. Крім реконструкції певного світу цінностей та особливостей менталітету найчастіше використовується такий герменевтичний метод як вживання в соціальний та особистісний контексти існування специфікацій сміху конкретної доби.

У процесі дослідження форм радянської сміхової культури автор використовує і структуралістські методи аналізу. Справа в тім, що радянські культурні практики були досить жорстко структурованими. Цим практикам надавалося онтологічне та, навіть, сакральне значення. А саме структуралізм вивчає об'єкти з позицій об'єктивності та цілісності. Наразі ми можемо побачити деяку відповідність методології до предмету. Крім того, структуралістський підхід підводить нас до необхідності знаходження певних кореляцій, подвійних або, навіть, потрійних сенсів в межах елементарного відношення. Такою елементарною структурою наразі виступає відношення профанації.

Зближує зміст дисертації з пост-структуралістськими дослідженнями специфічне відношення до літератури як до сукупності яскравих, виразних, образних форм провідних культурних дискурсів (наприклад, Ж. Дерріда розглядає філософію як певний шлях до літератури). Та якщо пост-структуралізм фактично розмиває межі між філософією та літературою, філософським та літературознавчим дискурсами, подекуди, навіть, йдеться про «смерть філософії» (М. Фуко), то в роботі, що пропонується, ці дискурси виступають як взаємодоповнюючі. В дисертації використано метод виділення бінарних опозицій з подальшим зміщенням акценту із провідного сенсу на другорядний (один із аспектів розуміння терміну «деконструкція» в філософа Ж. Дерріди).

Також у площину аналізу радянської сміхової культури було перенесено деякі загальні характеристики сміху, виявлені А. Бергсоном в його праці «Вступ до метафізики. Сміх». З узагальнюючих праць, де розглядається сміхова культура, ми намагалися також корегувати свої пошуки авторитетними дослідженнями таких філософів, культурологів та мистецтвознавців, як М. Бахтін, О. Лосєв, Д. Ліхачов, С. Аверінцев, Л. Баліна, Ю. Борєв, А. Дмитрієва, М. Каган, Л. Карасьов, С. Кримський, Т. Любімова, А. Панченко, В. Пропп, С. Пролєєв, Н. Понирко, М. Рюміна, М. Хренов та ін.

У другому розділі дисертації – **«Псевдо-сакральна онтологія у площині тоталітарних практик радянського суспільства»** аналізуються основні

онтологіями тоталітарних практик та виявляються чинники їхньої сакралізації, внаслідок чого вони стають предметом профанацій в радянській сміховій культурі.

Підрозділ 2.1. «Сакралізація онтології як основа тоталітарних практик радянської ідеології» присвячено дослідженню передумов та загальних закономірностей процесів сакралізації радянської тоталітарної онтології, наслідком чого є розуміння відповідних культурних практик як священнодій та освячених хронотопних вимірів буття.

Автор спирається на досвід вивчення явища тоталітаризму в цілому та окремих тоталітарних практик. Мова йде про праці таких дослідників як Т. Адорно, Х. Арент, А. Безансон, О. Зінов'єв, К. Поппер, В. Райх, Р. Редліх, О. Білий, Б. Бім-Бад, О. Бойко, О. Волкова, К. Гаджієв, В. Кантор, С. Кара-Мурза, Д. Лахуті, В. Лекторський, Г. Почепцов, М. Риклін, Л. Сауленко, М. Хренов та ін. Багату емпіричну основу та глибокі історико-філософські висновки щодо тоталітарних дискурсів ХХ ст. можна знайти у фундаментальній праці М. Поповича «Червоне століття».

Одним із шляхів сакралізації марксистського вчення був *процес абсолютизації аксіоматики* (матеріалізм, в тому числі й історичний) та методології (діалектики) власного вчення. Крім того, «освячення» матеріалізму та діалектики живилося *ієрофаніями* численних сакральних сенсів. Механізмом включення енергії ієрофаній в тоталітарні практики були запозичення сакральних сенсів з іудаїзму, титанізму, християнства тощо. Мова йде про використання хіліазму, запозиченого в іудаїзмі та в деяких середньовічних ересьях; титанічного розкриття обоження, дива; псевдохристиянського розуміння месіанізму, аскетизму, духовної радості тощо. В багатьох тоталітарних практиках визнаються «цитати» з православної духовності та культури. При цьому треба зазначити, що деякі релігійні сенси цитуються майже без змін, а використання християнських сакральних сенсів опосередковується ще однією операцією – *операцією скривлення*. Це були не фрагментарні цитування, не прямі посилання, а *карикатурні образи з відповідною зміною аксіологічних акцентів на протилежні*. Саме тому ми знаходимо в тоталітарних практиках певні інфернальні мотиви, що наразі є присутніми в символіці вічного вогню, зірки тощо.

Підрозділ 2.2. «Псевдо-священні виміри радянського хронотопу» розпочинається із аналізу *часових* дискурсів, до яких належать антихристиянські за змістом практики, що позначаються поняттями «нова ера», «початковий час», «комуністична перспектива» тощо. Для них характерним є використання ієрофаній християнських сенсів у викривленому вигляді а, також, перетворення православних свят на будні та поставлення особливих, символічних трудових акцентів на цих днях. Що ж до карнавальної культури, то вона заперечує ідеологічну ієрархію свят та висуває на перше місце свято Нового року, яке живиться ієрофаніями Різдва та дня св. Миколи.

Особливе місце у тоталітарних практиках посідають *просторові дискурси*. Для радянського патріотизму характерним було, перш за все, відчуття простору

Батьківщини як священного. *Схід і Захід* в радянському ідеологічному просторі – тип орієнтації, що має не стільки географічні, скільки тоталітарно-релігійні виміри. Крім того, матеріалістичний світогляд першої половини ХХ століття всіляко прагнув перемкнути увагу людини з «неба» на «землю», з духовного на матеріальне. Тому в онтології поняттю «верх» увага практично не приділялася. *Земля і надра* – ось основні рівні онтології, залучені до тоталітарних практик. Котлован, шахта, метро, надра землі – нові священні простори радянського титанізму. Військові потреби згодом продиктували необхідність завоювання повітряного простору, виходу в космос. Тому значення «*верху*» з часом відновлюється, відповідно встановлюється новий взаємозв'язок трьох десакралізованих рівнів буття – землі, неба і надр. *Відповідно, сміхова культура наголошує на сакральному вимірі образів неба та верху.*

Однією з антиномій просторових хронотопних практик радянської цивілізації можна назвати парадоксальне поєднання майже необмежених просторів, що розумілися як священні, із практиками постійної скупченості та конфліктності людей в комунальних кухнях і в маленьких квартирках, в гуртожитках, у транспорті, в чергах, на пляжі, на вулиці – всюди. Такий контраст сакрального і профанного знаходить своє втілення і у сміховій культурі.

Вивчення загальних закономірностей сакралізації радянської онтології є передумовою розкриття цих процесів на прикладі конкретних тоталітарних дискурсів. Зокрема, **в підрозділі 2.3 «Псевдо-релігійний зміст дискурсу радянського гуманізму»** конкретизується сакральний зміст практик, які втілювали в життя ідеологему *радянського гуманізму*, в тому числі і на рівні символіки, еволюція якої піддається аналізу.

Найвищими цінностями протягом усієї радянської історії проголошуються певна влада, конкретний політичний лад. Розуміння влади як джерела божественних проявів людини фактично вказує на особливий *зв'язок псевдо-сакральних владоцентризму та антропоцентризму*, в якому постать першої особи держави поєднувала, «знімала» в собі ці характеристики тоталітарних практик. При цьому владоцентризм був провідною рисою. Таке співвідношення владоцентризму та антропоцентризму є редукованим запозиченням, *профанацією зв'язку (через принцип христоцентризму) теоцентризму та антропоцентризму в межах християнської свідомості*. Відповідно профанація радянського владоцентризму в сміховій культурі могла відбуватися в двох основних формах: у формі повернення до неявного христоцентризму, де центральна постать закрита фігурою умовчання, і у формі титанічного антропоцентризму.

Про наявність цих форм свідчать і закономірності еволюції символіки радянського гуманізму, яка демонструє на рівні різноманітних культурних практик два протилежних та паралельних процеси – від християнської символіки до антихристиянської і від антихристиянської до секуляризованої християнської, що

знаходить своє відображення у двох відповідних тенденціях розвитку сміхової культури.

Вагоме місце серед тоталітарних практик займають **«Ідеологеми та практики радянського аскетизму»**, що досліджуються в підрозділі 2.4.

За типом аскетизму радянська ідеологія дещо нагадує протестантизм у початковій стадії його розвитку. *Основний акцент такого типу аскетизму робиться на праці.* Та якщо протестантська ідеологія прославляла ощадливість, заповзятливість і накопичення матеріальних благ *окремою людиною*, оголосивши багатство ознакою Божого благовоління, то радянська ідеологія освячувала користоловство суспільне – комуністичну праця на користь всієї країни і навіть більше – всіх народів. Особливістю аскетизму в межах радянських тоталітарних практик було також *підпорядкування діяльності тисяч людей волі єдиного плану, зрештою – волі однієї людини* – керівника, диктатора, тирана. Крім того радянський аскетизм використовував ще поняття *рівності* усіх членів суспільства. В умовах тотального дефіциту найдемократичнішою була вимога єдиної черги для всіх. *Рівність всіх перед розподільчою системою була ієрофанією рівності всіх перед Богом.* Аскетизм тоталітарних практик виразно виявляється у споживанні, у побуті; яскраво вираженим є інформаційний аскетизм радянського вербального простору тощо.

Комуністичний аскетизм почав розкладатися у міру того, як радянська ідеологія розгорталася в напрямі, протилежному до комуністичної аскези – культу матеріального достатку. Результатом такого руху було формування пізньорадянського міфу про Захід як про оречевлений рай. Відповідно, сміхова культура сперлась на сенс протилежного прагнення людини – до духовних благ, до повноти буття.

Досліджуючи *ієрофанію дива* в радянських тоталітарних практиках автор в **підрозділі 2.5. «Образ дива в радянських соціальних практиках»** приходить до висновку, що класичний марксизм відкидав визнання дивовижного частково – у формі релігійного його витлумачення. Що ж до ієрофанії дива, то вона живила численні ідеологічні *практики* марксизму.

Аргументація на користь переваг соціалізму по відношенню до капіталізму ґрунтувалася не на об'єктно-науковому компаративному аналізі практик різних суспільних систем, а виходячи з *ап'юріорного* визнання *абсолютних* переваг соціалізму. Зрозуміло, що такі переваги у вербальних та візуальних дискурсах мають не просто форму перебільшень. Вони виражають тенденцію до поглиблення та розширення, тобто свідчать про специфічну гігантоманію тоталітаризму, що переходить у форму здійсненої в майбутньому *небувальщини*. *Віра в комунізм – це і є віра в диво*, якій протистоять численні профанні образи комунізму, створені радянською сміховою культурою, зокрема політичним анекдотом.

У межах ідеологічної риторики радянського титанізму передусім слід говорити про людину як творця див. Освячення нових титанів спиралося на

демонстрацію дивовижних досягнень тих, хто за соціалістичним каноном підходив під умови «радянської канонізації». При цьому була певна *спеціалізація див щодо простих трудівників, революціонерів, керівників партії та держави.*

Ієрофанію дива можна простежити на прикладі цілком дитячої віри в матеріальне диво, яке нібито здатна продемонструвати «нова, соціалістична наука». Про це свідчить одне з гасел радянської науки «Наздогнати і перегнати природу!»

У цілому, поняття дива в радянському символічному просторі набувало декількох значень – титанічного, псевдо-християнського з певними ієрофаніями, казкового з відповідними гіперболами та неоромантичного з релігійною символікою, що формує підвалини цієї естетичної парадигми.

Радянська віра в дивовижне мала своє специфічне переосмислення у сміховій культурі, зокрема в цирковому світосприйнятті та в радянській кінокомедії.

У підрозділі 2.6. «Ієрофанія духовного сміху в ідеологічному образі радості» автор приходить до висновку про існування сполучень між релігійним поняттям *духовного сміху* в іудейській та християнській традиціях та практиками специфічно радянського образу радості. Цей образ радості втілюється в сміхових практиках двох основних видів, які ми умовно називаємо «*сміх про*» та «*сміх над*».

«Сміх про» розглядається як специфічний тип радісного збудження на кшталт сп'яніння, що отримав в дисертації назву «ідеологічний кураж». Він звучить в радянській дійсності там і тоді, коли його джерелом виступає позбавлений складових критики й повний узвичаєннями радості, оптимізму сенс, що формується ідеологізованою частиною культури. Це був матеріалізований варіант *райського блаженства*, що об'єднував історичний (псевдо-есхатологічний) оптимізм, колективізм (псевдо-соборність) та особисте щастя (віру, надію, любов). Крім того, «сміх про» виступав формою вияву лояльності владі і був різновидом демонстрації переваг «найбільш прогресивного суспільства».

Водночас «*сміх над*» у першій половині ХХ ст. відноситься ідеологією до сфери критики «регресивного»; того, що «віджило» – життя «експлуататорських класів». Поступово в структурі «сміху над» посилюється критичний аспект щодо суто радянських ідеологічних практик. У свою чергу, цей дискурс розвивається від критики «окремих незначних недоліків» до критичного осмислення певної системності негативу радянської дійсності.

У другій половині ХХ ст. відбувається поступове витіснення «сміхом над» «сміху про», що свідчить про кризу радянського типу оптимізму.

Третій розділ під назвою «**Профанація як механізм десакралізації радянських ідеологем у сміховій культурі**» об'єднує сім підрозділів. У цьому розділі досліджуються *симетричні* до тоталітарних ідеологем профанні аналоги як форми десакралізації радянської онтології в сміховій культурі.

Зокрема, **в підрозділі 3.1. «Філософська сатира та іронія О. Ф. Лосєва як профанація «єдино вірного вчення»** ідеологемі, що абсолютизувала зміст марксистського вчення, протиставляється інтелектуальний сміх О. Ф. Лосєва.

Видатний російський філософ, який залишив нам безцінні зразки історико-філософської рефлексії, – О. Ф. Лосєв – може вважатися засновником саме *філософської* сміхової культури радянського часу. З волі обставин Лосєв досяг найбільшого успіху в мистецтві філософської іронії, хоча й починав він з сатири. Блискучою пародією на міфологічно-релігійну сутність ідеологічних практик 20-х років є фрагменти, що ми їх подибуємо в книзі Лосєва «Діалектика міфу».

О. Ф. Лосєв започаткував та розвивав різноманітні форми іронічного ставлення до «єдино вірного вчення». Найбільш розповсюдженим став *прийом карнавального перевдягання позицій*, що стверджуються і що критикуються. Лосєв міняє ці позиції місцями, спрямовуючи критику на марксистську філософію під виглядом заперечення буржуазних, нігілістичних, метафізичних вчень.

Сам філософ вважав іронічним прийомом те, що він займається не тільки забороненою для нього філософією (під виглядом естетики), але й богослов'ям під виглядом неоплатоністичної естетики.

У випадку іронії Лосєва ми маємо профанацію тих ідеологічних профанацій, які заперечували християнські цінності. Відповідним чином лосєвський сміх перейнято протилежними – християнськими сенсами. І якщо концепція М. Бахтіна – концепція про протистояння офіційної ідеології і сміхової культури може бути застосована до сміхової культури радянського періоду історії повною мірою, то це, насамперед, стосується лосєвського сміху.

Підрозділ 3.2. «Влада народу» крізь призму феномену радянського недоладного мовлення (на матеріалі сатири 20–30-х років) розкриває варіанти профанації тоталітарного дискурсу «влади народу» в сміховій культурі.

На рівні ідеології радянська влада проголошувала як мету радикальне знищення системи панування. Втім революція в мові була віддзеркаленням реальних, а не проголошених змін. Наразі неоковирна мова, як вважав філолог А. Селіщев, *виступала своєрідним лінгвістичним капіталом нових висуванців* – людей малограмотних, брутальних та соціально прагматичних. Майже так само оцінює сутність революції письменник М. Булгаков. Відповідно він виділяє неоковирність двох різновидів – ідеологічну недоладність та безграмотну мову з великою кількістю інвектив.

Недоладність виступає амбівалентним явищем у Андрія Платонова, який демонструє мовні зміни на тій межі, де вони перестають виглядати смішними, безглуздими, брутальними. У масовому викривленні мови, характерному для його часу, він побачив крім негативного боку творчу можливість нової мови не просто пізнати буття в його сутності, але й «увійти до буття», долаючи мур поверхневих значень, закріплених старим мовним каноном за предметами та явищами.

Соціально-ідеологічний бік неоковирності, як *лівацької політичної риторики* виявляють в романі «Дванадцять стільців» І. Ільф та Е. Петров. Втілюючи ідеологічне замовлення, а саме – викриття Л. Троцького, – автори мусили показати, що радянському народу слід зосередитися на вирішенні конкретних господарських

завдань, а не займатися *пустими балачками* з приводу світової революції і міжнародного положення країни Рад. Наразі для Ільфа і Петрова неоковирність – лише смішний виняток, який не загрожує нормі. Більш того, вони вірять в те, що відбувається процес формування нової дотепної, яскравої, вільної мови, носіями якої виступають певні персонажі.

Тим часом у Зощенка відношення до феномену неоковирності є принципово іншим. Недоладність виглядає в його розповідях не як девіація, а як *непоборна карнавальна стихія невігластва*, що знищує культуру і ставить під сумнів позитивну спрямованість соціальних перетворень, які відбуваються. Таке зображення вочевидь виходить за межі припустимої тоталітаризмом критики.

Тему профанації тоталітарних практик у межах сміхової культури продовжено у *підрозділі 3.3. «Профанація ідеалу титанічної особистості в образі Івана Чонкіна»*. Тут здійснено аналіз механізму профанації тоталітарного ідеалу титанічної особистості, що реалізовувався через створення протилежних за змістом образів в анекдотах, кінокомедіях та в інших артефактах. Найповніше ідею профанації титанічної особистості радянських ідеологічних практик утілили саме ті герої анекдотів, які в ідеологізованій культурі виконували роль титанів. Особливо це стосується Чапаєва (як уособлення всіх героїв громадянської війни) і Штірліца (як сукупного образу радянських розвідників). В анекдотах вони демонструють не дуже високі інтелектуальні здібності, з чого можна зробити висновок про те, що анекдот спрямовує свою критику, насамперед, на таку складову радянського титанізму як панраціоналізм, просвітницька віра в безмежні можливості розуму.

Могутній антититанічний потенціал мають анекдоти про керівників держави. Антититанічними за змістом є образи багатьох персонажів радянських кінокомедій 60–80 рр., особливо героїв комедій Ельдара Рязанова. Та все ж таки свого *апогею* профанація титанічної особистості в радянській сміховій культурі набула саме в центральному образі роману-анекдоту Володимира Войновича «Життя та надзвичайні пригоди солдата Івана Чонкіна».

Образ героя створюється через профанацію ідеалу особи, як він подавався в радянській ідеології. Якщо остання закликала до поглиблення людської гордині як найвищої форми самосвідомості особи, то образ Чонкіна орієнтований протилежним чином – герой роману смиренно розуміє свою мізерність на тлі катастрофічних зрушень доби, проте, саме він виявляється справжнім героєм. Основою динаміки образу головного героя є архетип Переображення.

У романі В. Войновича сприйняття сміху, в цілому, є негативним. Позитивні персонажі тут взагалі не сміються жодного разу. Та й з відчуттям гумору у них справи погані. Вони іноді посміхаються, але не регочуть. Смішить у романі людей негативний персонаж, спокусник, що розважає жителів села своїми паскудними вигадками. Таке розуміння «сміху над» було профанацією радянського ставлення до критичного сміху, і наразі «профанація профанації» продукувала десакралізований християнський погляд на феномен сміху.

Комуністичні практики були результатом спроби зняти страх людини перед майбутнім, переклавши відповідальність з особи на державу, партію, уряд, та провіденціальна функція держави не спрацьовувала. В підрозділі **3.4. «Заперечення комуністичного хронотопу в кінокомедіях Ельдара Рязанова та Еміля Брагіньського»** доводиться, що нав'язливим хронотопом практикам тоталітаризму Рязанов протиставляє хронотоп, що дуже міцно тримається за сьогодення і в той же час має вертикальний вимір – вихід у вічність, який забезпечується образом храму, темами провіденціалізму та внутрішньої краси людини, залученням енергії ієрофаній Різдва (різдвяного дива на перетині часу і вічності), Переображення тощо. Наразі кінокомедія як форма сміхової культури розглядається в якості інструменту переформатування часу. Мова йде про те, що завдяки кінокомедії відбувається конституювання нових часових структур, відповідно до певного, анти-ідеологічного запиту людини.

Вертикаль комедій, що зв'язує справжнє і вічне, виявилася «осьовим часом» і для деяких пострадянських кінокомедій, що були поставлені в жанрі святочної розповіді. Однак необхідно підкреслити амбівалентний характер рязанівських «легітимацій» як по відношенню до «вічного», так і до тоталітарних практик.

Амбівалентним, також, був характер сміхової культури наукової інтелігенції, що, з одного боку, виражав кризу культури науки, а з іншого – створював новий різновид цього культу. Про це йдеться у **підрозділі 3.5. «Сміхова культура наукової інтелігенції 60–80 рр. як вираз кризи культури науки»**.

Поширення сміхової компоненти в анти-тоталітарних комунікативних практиках наукової інтелігенції подекуди набувало таких масштабів, що будні інститутів більше уподібнювалися святкам з елементами карнавалу. Що ж до реальної основи сміхової культури наукової інтелігенції, то *сенсом цієї культури як явища анти-ідеологічного була десакралізація науки – одного з провідних культів титанічної релігії, «священного храму» радянської цивілізації.*

У дисертації виявлено різні форми сміхової культури наукової інтелігенції (розиграші, капусники, гумористичні газети, крилаті вислови). На тлі сакралізованого відношення до науки навіть *реалістичний* опис «наукової кухні» (проведення наукового експерименту, написання та редагування наукових статей, захист дисертацій тощо) виглядав смішним.

Десакралізація науки в сміховій культурі наукової інтелігенції була непослідовною і частковою: мова йшла про заміну одного культу, що став неефективним, іншим – неформальним. Цей своєрідний «діонісійський культ» був суто внутрішнім, «жрецьким» – культом для посвячених, що свідчив про належність людини до наукової еліти. За межі науки сміхова культура наукової інтелігенції практично не виходила, а там, де відбувався «витік» інформації, як це можна побачити на прикладі збірки «Фізики продовжують жартувати», хранителі «аполонійського культу» зразу ж навели «лад» і відновили *status quo* науки так, як вони собі це уявляли.

Таким чином, профанація культури науки відбувалася в межах титанічної парадигми. Це була спроба замінити владоцентризм тоталітарних практик антропоцентризмом.

Підрозділ 3.6. має назву «Форми профанації радянського аскетизму: свята, об'їдання та пияцтво». Автор доводить, що, починаючи з 60-х років ХХ ст., в культурі відбувається профанне переосмислення тоталітарного буття (а отже, часткове звільнення від нього). Про це свідчить той факт, що в Радянському Союзі виникає і устанавлюється культ обжерливості та пияцтва. Фундаментальним текстом, нарративною основою цього культури була гігантська книга з кулінарії, яку сучасні культурологи не випадково назвали кулінарною біблією.

Саме в святкових обжерливості та пияцтві радянський народ виразно заперечував тоталітарні практики, що були переважно вербальними. Накритий стіл і святкова телепередача – це найпоширеніший за радянських часів образ домашньої, неофіційної частини свята з властивою йому часткою сміху.

Наступний **підрозділ 3.7. – «Десакралізація тоталітарних практик у телевізійних видовищах».** На телебаченні серед найулюбленіших розваг першість утримували три артефакти сміхової культури – *КВК* – Клуб веселих і кмітливих, «Кабачок 13 стільців», виступи сатириків і пародистів. Ці передачі стверджували культ дотепності як особливий сміховий додаток розуму, розглядаючи його як суттєвий критерій загальної культури особи. Комуністичному аскетизму наразі протистояв видовищний гедонізм, тоталітарному суспільному обов'язку – особистісна свобода, політизованим спільнотам – позаідеологічне спілкування, просвітницькому панраціоналізму – легковажна ірраціональність як певний стиль життя.

Що ж до виступів сатириків, то вони відіграють в культурі місце юродивих і блазнів одночасно. Кожна постать сатирика поєднує в собі ці дві протилежності, маючи нахил до одного з полюсів. Особливо яскравим є феномен Райкіна. Особистість актора виступає унікальною не тільки у межах вітчизняної сміхової культури. Райкін – планетарне явище ХХ ст. З ним не можуть порівнятися навіть дуже знамениті світові коміки. Аркадій Райкін, з нашої точки зору, це феномен, який міг з'явитися саме на ґрунті вітчизняної духовної традиції з її глибоким шануванням юродів, благоговінням перед ними. Та сам актор цілком розділяв ілюзію радянського титанізму про сміх як форму очищення – ілюзію, що дісталася радянській сміховій культурі в спадок від М. В. Гоголя.

Сміхова культура доби «застою» коронувала Райкіна і перетворила першу особу держави – Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва на блазня. Райкіна обожнювали, над Брежнєвим сміялися, його пародіювали навіть школярі, про нього майже щодня розповідали новий анекдот. Як виявилось пізніше, для генсека цей сміх відіграв роль «лімінальної фази ритуалу» (В. Тернер), в наслідок чого в художньому та історичному дискурсах пострадянських часів формується протилежний – позитивний образ Брежнєва.

У четвертому розділі «Динаміка форм сміхової культури в контексті ідеологічних практик» сміхова культура розглядається в діахронічному аспекті як процес виявлення тої чи іншої сміхової форми як провідної. На прикладі виділених форм досліджується співвідношення тоталітарних дискурсів та сміхової культури.

Підрозділ 4.1. «Цирк як трансісторична форма сміхової культури: єдність псевдо-сакрального та профанного» присвячено аналізу перетину тоталітарних практик та сміхової культури у площині цирку.

Радянський Союз можна з повним правом назвати великою цирковою державою. Парадокс «радянськості» цирку полягає в тому, що цей вид мистецтва, на перший погляд, був одним з найменш ідеологізованих. Та це було, скоріш за все, виразом *зовнішньої* аполітичності. По суті, цирк був специфічним віртуальним простором ідеології, острівцем «комуністичного майбутнього», в якому ані класові, ані національні, ані інші відмінності ніби то вже не мали місця. Цирк демонстрував образ перетвореного людства, упокореної природи і нескінченних можливостей людини в її безкінечному розвитку.

Саме тому цирк як феномен сміхової культури має в собі не тільки профанний аспект. Архітектура циркової споруди нагадує про сакральний простір, тому що має форму храму. Арена розглядається не просто як своєрідна кругла сцена, але як вівтар циркового святилища, святе місце, обертатися спиною до якого є табу. У цирку візуалізуються відношення людини і природи, виходячи з певного ідеалу людини, яка ставить себе на місце Бога, демонструючи практично безмежні можливості у підкоренні природи. Ієрофанією райських відносин людини і тваринного світу в цирку є дресирування.

Сакральний зміст цирку доповнюється профанним. У цій площині аналогом дива виступає трюк як оманлива форма дива. Профанними виступають, також, сукупність марновірств, що мають в цирку форму жорстких табу.

На підставі проведеного аналізу зроблено висновок, що цирк є концентрованою формою ідеалу титанічного світогляду, візуалізацією культури влади та насильства людини над природою.

Безпосередній зв'язок з циркум має значна частина радянських кінокомедій. Фактично можна вести мову про вторинність ексцентричної, трюкової кінокомедії як жанру по відношенню до цирку.

У підрозділі 4.2, що має назву «Частівка – провідна форма сміхової культури довоєнного та воєнного часів», доводиться, що частівка, з одного боку, є транс-історичним феноменом радянської сміхової культури. Та як провідна форма, що в найповнішій мірі виразила особливості народного сміху певного періоду, частівка є артефактом довоєнної культури та культури часів Другої світової війни. Цей висновок зроблено і на основі кількісних параметрів, і на основі якісних характеристик. Безпосередні кількісні характеристики впливають із розповсюдження частівки, кількості справжніх, народних частівок. Опосередковані параметри демонструє протидія влади – створення «індустрії» штучної або

«літературної», ідеологічної частівки. Якісні характеристики впливають із популярності певної форми сміхової культури та головним параметром є те, що саме в частівці як формі сміхової культури найбільш потужно виражено опозиційний по відношенню до тоталітаризму зміст сміхової культури довоєнного та воєнного часу.

В роботі показано на конкретних прикладах, що, використовуючи частівку для пропагандистських цілей, ідеологи дуже ризикували, оскільки вони не враховували несанкціоновану продуктивність цієї художньої форми, її здатність змінювати зміст, іноді навіть вивертати сенс, пропонувати ряд «ідеологічно не витриманих» асоціацій, міняти слова місцями і тому подібне.

Окрім частівки сміхову культуру воєнного часу представлено в дослідженні такою формою, як примовка, яка вивчається в **підрозділі 4.3 «Сміхова культура воєнного часу в поемі Олександра Твардовського «Василь Тьоркін»**.

Аналіз поеми виявив, що Твардовський розгортає знищення страху сміхом у *три прийоми*: 1) кількісне вимірювання небезпеки за допомогою сміхової асоціації; 2) якісну характеристику, що закріплює попередню асоціацію та 3) пряме знищення небезпеки з включенням образів тілесного низу. Останні поет у душі карнавальної культури розподіляє рівномірно по всій поемі. Ці образи, як правило, є сусідами з образами «землі-матінки», указуючи на амбівалентний зміст (смерть і народження) сміху, що викликається цими образами.

Сміхове зниження ступеня небезпеки якої-небудь події використовується в розповіді про танкову атаку, де О. Твардовський застосовує *прийом «профанації чисел»*, відомий ще з творчості Франсуа Рабле в теоретичному дискурсі М. Бахтіна. Завдяки цьому прийому числа із сухих цифр військових зведень перетворюються на знаки карнавального, гротескового характеру.

Автор спирається на глибинні міфологічні шари гумору. Водночас Твардовський залучає до змісту поеми і певні ієрофанії. Основна думка «Тьоркіна», що адресується воїнам, які ведуть смертельний бій, перетинається із однією з «максим» святих отців, зверненої до духовного воїнства – чернецтва: «тримай розум в пеклі і не зневірайся» (преп. Сілуан Святогорець, 1938 р. смерті). Сміх Твардовського зрозумілий тільки в цьому контексті: «не зневірайся навіть в пеклі!»

Принципова розбіжність поеми та ідеологічної пропаганди воєнного часу полягала в тому, що в хроніці мовилося про *події* війни, про рух величезних мас «живої сили» і техніки, а в Олександра Твардовського всі ці грандіозні дії і переміщення – розмите тло, на якому постають конкретні люди, неповторні, унікальні особистості.

На кінець 30-х і 40-і роки ХХ ст. припадає пік творчості Є. Л. Шварца, особливості сміху якого досліджуються в **підрозділі 4.4. «Філософсько-релігійний зміст сатири Є. Л. Шварца»**.

Для Є. Шварца єдиною безпечною формою не цензурованого висловлювання в умовах того часу була *казка*. Шварц виступає як сатирик тоталітаризму, знаходячи паралельні образи та сюжети в широко відомих казках. Та він шукає глибше коріння

радянських тоталітарних практик. Сила слова Є. Л. Шварца спрямована не проти конкретних різновидів тоталітаризму, а проти тоталітаризму як вектора будь-якої земної влади. Також письменник досліджує не стільки конкретні, історичні форми зла, але й розкриває його онтологічну основу.

У казках Шварца добро перемагає, та ніколи не перемагає абсолютно і остаточно, як це повинно бути в класичній казці. З одного боку, письменник ослабляє флагман супротивника: уособлення зла геть позбавлені надприродного, демонічного характеру, занурені у практики здорового глузду «розділяй і володарюй», «моя хатина з краю», «гроші не тхнуть», «любові не існує» і тому подібне. Та якщо ворожі підступи виступають у земних формах, формах занепаляючого ества, то дії головного героя мають риси подвигу православного юродивого через виявлення трансцендентного виміру буття. Філософсько-сатиричні алегорії письменника при цьому завжди посилені есхатологічними переживаннями.

У підрозділі 4.5. «Розіграш в культурі 60–70 рр.» на конкретному матеріалі доводиться, що провідною сміховою фігурою відповідного періоду був розіграш як певний захисний механізм, що починає діяти на противагу тоталітарним практикам, якщо не зводячи їх нанівець, то послаблюючи їхню дію.

Періоду, який називається «відлигою», передував достатньо тривалий проміжок часу, коли страх проходив у всі пори соціального та особистого життя. При цьому страх був не тільки і не стільки боязню війни, голоду або ще чого-небудь конкретного, скільки жахом перед тим, що не піддається ніякому раціональному поясненню: перетворенням найбуденнішої та сміхотворної по значущості події в причину незворотної життєвої катастрофи, страждань і смерті. В цих ірраціональних, на перший погляд, тоталітарних практиках була своя логіка. Вона полягала в різкій, неочікуваній зміні нікчемного приводу жахливою катастрофою. Щось маленьке, непомітне, абсолютно нестрашне, раптом, зростало до величезних розмірів і поглинало людське життя, щастя і благополуччя сім'ї, іноді знищувало цілий творчий колектив.

Необхідно зрозуміти, що ця ситуація з погляду її чистої структури є ніщо інше, як анти-розіграш, *інверсія звичайної сміхової фігури*, коли все відбувається якраз навпаки: те, що здається страшним, демонструє свою цілковиту нешкідливість. Якщо в житті радянських людей першої половини ХХ ст. відтворювався анти-розіграш, то починаючи з 60-х рр. спрацьовує захисний механізм, починає діяти своєрідний соціально-культурний імунітет по відношенню до страху.

Поширеність розіграшу демонструвала не тільки принципову зміну порядку подій – від страшного до смішного, але й нового творця «страшної» ситуації. Якщо в тоталітарних практиках попереднього періоду суб'єктом виступали представники влади, то тепер таким суб'єктом могла стати пересічна людина. Це є ще одним з проявів профанації дискурсу культу особи в антропоцентричній сміховій парадигмі титанізму. З іншого боку, розіграш міг стати провідною формою сміху тільки у

межах тоталітарних практик, що продовжували відтворювати ситуацію страху. Кривава репресивність повторюється в пом'якшеному варіанті у тому самому тоталітарному топосі, який не зазнав принципових змін.

У підрозділі досліджено такі функції розіграшу як комунікативна, гедоністична, функція соціалізації людини відповідно до послаблених часом тоталітарних практик та інші.

Також до *провідних форм радянської сміхової культури належить політичний анекдот, розквіт якого припадає на 60–90 рр. ХХ ст.* Дослідженню цієї сміхової форми присвячено **підрозділ 4.6. «Радянські тоталітарні практики та політичний анекдот».**

По-перше, анекдот розглядається як компенсація свободи слова в умовах тоталітарних практик. По-друге, породити універсальну культуру анекдоту міг тільки універсальний страх. Висунуто припущення, що розвиток анекдоту значною мірою спричинив феномен «анонімки». Спільним для анекдоту і анонімки є середовище, ґрунт, на якому вони зростають. Обґрунтовано, що цим ґрунтом був особливий ірраціоналізм більшості перехідних станів суб'єкта радянської цивілізації і відповідних ситуацій. Крім того, анекдот і анонімка функціонували у надрах певного потестарного дискурсу. Вони апелювали до влади як до тієї сили, яка знає все, відповідає за все і для якої не має нічого неможливого, тобто до сакралізованої влади.

Структурний аналіз радянського політичного анекдоту призвів нас до висновку, що останній був не тільки і не стільки формою прямого заперечення державної ідеології, скільки формою її історичної рефлексії на основі двох провідних позицій:

1) «реформаційних» уявлень, прагнення удосконалити радянський спосіб життя, зокрема, «повернутися до Леніна» чи відродити марксизм, що відповідав творам раннього Марксу;

2) такої профанації тоталітарних практик, що є зацікавленою в існуванні сакралізованого першоджерела як «свого іншого» – наразі анекдот і тоталітарні практики знаходяться у відношенні взаємодоповнення.

У роботі підкреслюється *потестарний* аспект радянського політичного анекдоту, в якому суб'єкт, що є позбавленим реальної влади, ставить себе на місце владного суб'єкту в межах антропоцентричної парадигми, тобто компенсує відсутність демократичних механізмів впливу на владу.

У **п'ятому розділі – «Радянська сміхова культура у її відношенні до тоталітарних дискурсів (релігійні, ідеологічні, естетичні та етичні виміри)»** підсумовується матеріал дисертаційного дослідження з точки зору розкриття сутності радянської сміхової культури.

У **підрозділі 5.1. «Сміхова культура як «профанація профанацій» сакральних сенсів тоталітаризму: дві парадигми комічного»** культурний феномен радянського сміху досліджується в релігійному вимірі: як сукупність

профанацій відповідних тоталітарних дискурсів. Зокрема, стверджується, що зміст комічного в радянській сміховій культурі був вторинним щодо квазірелігійного змісту тоталітарних практик. Він є його «запереченням заперечення» із відповідним поверненням до висхідного змісту, який профанувався.

Звідси випливає, що сміхова культура розвивалася в межах двох аксіологічно-змістовних парадигм. Перша парадигма – титанічна. У межах цієї парадигми існували такі артефакти сміхової культури як розиграш, анекдот, форми сміхової культури наукової інтелігенції. Друга парадигма базувалася або на десакралізованих християнських цінностях або на латентному християнстві.

Заперечення ідеологічного як псевдо-сакрального вивело сміхову культуру саме до тієї сфери трансцендентного, яку псевдо-сакральне заперечувало. В цьому відношенні сміх поставав не лише як форма десакралізації тоталітарних практик, але й як ствердження сакральних сенсів як засад людського буття.

У підрозділі 5.2. «Ідеологічний рівень відношення сміхової культури до тоталітарних дискурсів: опозиція, різновиди конвенцій» виявляються типи взаємовідносин сміхової та офіційної культур в синхронічному аспекті: від конвенції через утаємничену опозицію до відкритого протистояння.

Перший тип демонструє переважно ідеологічні сенси. Твори цього типу мають значну область перетину ідеологічної та сміхової сфер, зокрема, головну ідею, яка перебуває в річищі «політично актуального».

Другий тип відношення ідеології і сміхової культури представляють твори, що включають анти-ідеологічну над-ідею, приховану за цілком ідеологічно коректним змістом.

Третій тип ми спостерігаємо на прикладі використання *анти-ідеологічного підтексту*. СENS «діалогу» сміхової культури з ідеологією в даному випадку полягає в амбівалентності текстів.

Твори, що належать до *четвертого* типу, є цілком *поза-ідеологічними* і, в той же час, *політично нейтральними* або *коректними*. Та у суспільстві, де всі сфери життя були ідеологічно залежними, *аполітичність* теж виглядала як своєрідна форма опозиції.

І, нарешті, *п'ятий* тип – це сміхова культура в її традиційному значенні – переважно анти-ідеологічна, анти-офіційна.

Розуміння можливості перетину, здавалося б, несумісних площин сміхового та ідеологічного є надзвичайно важливим для вивчення саме радянської сміхової культури. Соціальна актуальність і політична коректність сприяли виробленню ідеологічних сенсів. Такі ідеологічні сенси є носіями особливих «вірусів», що сприяють швидкому старінню культурних текстів, в тканину яких вони потрапляють. На межі цих двох «небезпек» – небезпеки випасти з ідеологічно патрованої сфери і потрапити в соціальне небуття і небезпеки надмірної ідеологізації – перебувала радянська сміхова культура.

Естетичний зріз сутності радянської сміхової культури розглядається в **підрозділі 5.3. «Естетичний зріз протистояння тоталітарних практик та сміхової культури: образ жертви»**. Саме цей образ є центральним для марксистського естетичного дискурсу історії як оптимістичної трагедії, в якій месія – пролетаріат – приносить себе в жертву історії і разом з власною смертю, смертю себе як класу, знищує класовість як таку, тобто відправляє у небуття експлуатацію людиною людини. В ідеології ця жертва виконує роль священної.

Та жертвність тоталітарного дискурсу цим не обмежується, вона проходить червоною стрічкою через відповідний спосіб буття людини в якості знаряддя праці та засобу перетворення суспільних відносин. «Засіб – жертва – священна жертва» – ось ланцюжок, у межах якого людина може виявити себе в якості соціальної істоти в межах тоталітарних практик. Всі тоталітарні несвободи завдячують своєму існуванню певним жертвам, що розглядаються як священні. А сакральність останніх визначається в межах культу майбутнього, по відношенню до якого минуле виступає як засіб.

Протистояння радянських тоталітарних практик та сміхової культури в естетичному аспекті виражено через антитезу категорій трагічного та комічного. *Комічне виступає профанацією не окремих ідеологем, а профанацією естетично-релігійної сутності марксистського месіанізму, що матеріалізується в системі жертвних практик радянського тоталітаризму*. В комедії жертва не просто ніколи не приноситься – комедія принципово не приймає жертвності.

У роботі розкриваються різні варіанти відношення до жертвоприношення в межах сміхової культури. Перший – безпосереднє та відкрите заперечення необхідності жертви. Другий – опосередковане заперечення: на необхідності жертви наполягають негативні персонажі або ті герої, що не виражають точку зору автора. Третій варіант – жертва висміюється. Четвертий – герой свідомо йде на жертву, та обставини складаються так, що необхідність у жертві відпадає. Досить часто жертвність ідеології профанується в комедії через симуляцію жертви. Це п'ятий варіант. І, нарешті, є ще шостий варіант негативного ставлення до жертви, коли вона приноситься та нічого не змінює, тобто не має ніякого сенсу.

Таким чином, протистояння сміхової культури тоталітарним практикам в естетичній площині виявляється через заперечення трагічного із відповідною профанацією культу жертв зокрема та жертвності взагалі.

Що ж до *етичного виміру* радянської сміхової культури, який аналізується у **підрозділі 5.4. «Радянська сміхова культура як форма моральнісного протистояння тоталітаризму»**, то наразі мова йде про різні рівні контрарних відносин тоталітарної моралі та моральнісних сенсожиттєвих настанов у межах сміхової культури.

Зокрема, антропоцентричний та християнський гуманізм сміхової культури протистоять класовому підходу; офіційна мораль заперечується через моральнісну позицію людей; індивідуалізм стверджується на протигагу конформістському

колективізму та етатизму; прагнення до самоствердження через творчість постає проти косності тоталітарного дискурсу; критична налаштованість запобігає ідеологічній мрійливості; елементи сентименталізму пом'якшують неопросвітницьку раціональність ідеології тоталітаризму; інтелектуальний сміх протистоїть фізіологічному реготу та «ідеологічному куражу»; безвідповідальність сміху виявляється своєрідною протиотрутою щодо системи тотальної провини тощо. Крім того, сміх виступає проти страху, сприяє формуванню щирих почуттів на противагу відчужених відносин недовіри та підозри, а суб'єкт-суб'єктні відносини в межах сміхової культури являються прообразами людських спільнот у межах громадянського суспільства, які заперечують тоталітарні форми соціальності.

Також сміхова культура розглядається як сукупність певних передумов та засобів звільнення людини. Сміх виводить людину за межі дії зовнішньої та внутрішньої тоталітарної цензури, адже «семантика сміху» є суто особистісною. Сміхова культура створювала певну дистанцію між суб'єктом та явищем радянської дійсності. Тобто сміхова культура убезпечувала людину від її майже повного розчинення в ідеології, в риторичних практиках і ставила на такій відстані від них, де недоречності та контрасти викликали сміх. Така дистанція визначала простір свободи, вільного мислення людини. Сміх означав віртуальний виїзд за кордон країни Рад і сторонній погляд на ту саму країну. Тобто сміхова культура привчала людей думати самостійно, звільнюючи свідомість від певних штампів та ідеологем мислення.

Висновки

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення та нове вирішення наукової проблеми, зміст якої полягає у розкритті сутності, форм та механізмів дії сміхової культури тоталітарного суспільства на прикладі радянських культурних практик.

1. На підставі аналізу механізму дії сакралізації радянської онтології виявлено, що в межах марксизму відповідний процес відбувався через абсолютизацію аксіоматики та методології цього вчення, а також шляхом використання ієрофаній численних священних сенсів.

2. Доведено, що механізмом включення ієрофаній в тоталітарні практики слугували запозичення та скривлення сакральних сенсів із іудаїзму, титанізму, християнства та деяких середньовічних єретичних вчень. Мова йде про використання хіліазму, запозиченого в іудаїзмі та в деяких середньовічних ересях; титанічного розкриття обожнення, дива; псевдо християнського розуміння месіанізму, аскетизму, духовного сміху, культу майбутнього тощо.

3. У дисертації обґрунтовано, що тоталітарне розуміння влади як джерела божественних проявів людини фактично вказує на особливий зв'язок псевдо-сакральних владоцентризму та антропоцентризму, в якому постать першої особи держави поєднувала, «знімала» в собі ці характеристики тоталітарних практик. При

цьому владоцентризм був провідною рисою. Таке співвідношення владоцентризму та антропоцентризму є редукованим запозиченням, профанацією зв'язку (через принцип христоцентризму) теоцентризму та антропоцентризму в межах християнської свідомості. Відповідно – профанація радянського владоцентризму в сміховій культурі могла відбуватися в двох основних формах – у формі повернення до неявного христоцентризму, де центральна постать закрита фігурою умовчання, і у формі титанічного антропоцентризму.

4. На прикладі конкретних артефактів сміхової культури розкрито механізм десакралізації радянських тоталітарних практик, виявлено та проаналізовано симетричні до тоталітарних ідеологем профанні аналоги сміхової культури як форми десакралізації радянської онтології: ідеологемі «єдино вірного вчення» протиставляється філософська сатира та іронія; дискурс «влада народу» в сатири 20–30-х років постає в профанному вигляді феномену радянського недоладного мовлення; анти-титанічну спрямованість мають анекдоти про героїв та правителів, деякі кінокомедії та твори літератури; хронотопним практикам тоталітаризму з його культом майбутнього сміхова культура протиставляє хронотоп, що дуже міцно тримається за сьогодення і в той же час має вертикальний вимір – вихід у вічність; сміхова культура наукової інтелігенції здійснює профанацію культури науки; в святкових обжерливості та пияцтві радянський народ виразно заперечував тоталітарні практики, що були переважно вербальними; комуністичному аскетизму протистояв видовищний гедонізм тощо.

5. У роботі виділено та проаналізовано провідні форми сміхової культури, розкрито їхню історичну специфіку. Досліджено, що радянський образ радості втілюється у сміхових практиках двох основних видів, які ми умовно називаємо «сміх про» та «сміх над». «Сміх про» розглядається як специфічний тип радісного збудження, що отримав у дисертації назву «ідеологічний кураж». Він звучить у радянській дійсності там і тоді, коли його джерелом виступає позбавлений складових критики й повний узвичаєннями радості, оптимізму сенс, що формується ідеологізованою частиною культури. Водночас «сміх над» у першій половині ХХ ст. відноситься ідеологією до сфери критики «регресивного», того, що «віджило» – життя «експлуаторських класів». З часом у структурі «сміху над» посилюється критичний вектор щодо суто радянських ідеологічних практик. У другій половині ХХ ст. відбувається поступове витіснення «сміхом над» «сміху про», що свідчить про кризу радянського типу оптимізму.

6. Аналіз сміхової культури в діахронічному аспекті привів до висновку про існування провідних та транс-історичних сміхових форм. Досліджено, що транс-історичними формами радянської сміхової культури являються цирк, частівка, кінокомедія. Обґрунтовано, що частівка як провідна форма, що в найповнішій мірі виразила особливості народного сміху певного періоду, є артефактом довоєнної культури та культури часів другої світової війни. Доведено, що основною сміховою фігурою 60–70-х років був розиграш як певний захисний механізм, що починає діяти

на протипагу тоталітарним практикам, якщо не зводючи їх нанівець, то послаблюючи їхню дію, переводячи тоталітарні практики в площину сміхових ситуацій. Також, до провідних форм радянської сміхової культури належить політичний анекдот, розквіт якого припадає на 60–90 рр. ХХ ст.

7. Узагальнено, що у релігійному вимірі радянська сміхова культура постає як сукупність профанацій радянських тоталітарних практик. Зокрема, стверджується, що зміст комічного в радянській сміховій культурі був вторинним щодо квазірелігійного змісту тоталітарних практик. Він є його «запереченням заперечення» із відповідним поверненням до висхідного змісту, який профанувався в тоталітарних практиках. Відповідно сміхова культура розвивалася в межах двох аксіологічно-змістовних парадигм. Перша парадигма – титанічна. В межах цієї парадигми існували такі артефакти сміхової культури як розиграш, анекдот, форми сміхової культури наукової інтелігенції. Друга парадигма базувалася або на десакралізованих християнських цінностях або на латентному християнстві.

8. На ідеологічному рівні перетину сміхової культури та тоталітарних практик виявлено типи взаємовідносин сміхової та офіційної культур в синхронічному аспекті: від конвенції через утаємничену опозицію до відкритого протистояння.

9. Протистояння радянських тоталітарних практик та сміхової культури в естетичному аспекті виражено через антитезу категорій трагічного та комічного. Комічне виступає профанацією не окремих ідеологем, а профанацією естетично-релігійної сутності марксистського месіанізму, що матеріалізується в системі жертвних практик радянського тоталітаризму. В комедії жертва не просто ніколи не приноситься – комедія принципово не приймає жертвності.

10. Обґрунтовано, що в етичному аспекті протистояння радянської сміхової культури тоталітаризму постає у формі контрарних відносин тоталітарної моралі та моральнісних сенсожиттєвих настанов у межах сміхової культури. Антропоцентричний та християнський гуманізм сміхової культури протистоять класовому підходу; офіційна мораль заперечується через моральнісну позицію людей; індивідуалізм стверджується на протипагу конформістському колективізму та етатизму; прагнення до самоствердження через творчість постає проти косності тоталітарного дискурсу; критична налаштованість мислення запобігає ідеологічній мрійливості; елементи сентименталізму пом'якшують неопросвітницьку раціональність ідеології тоталітаризму; інтелектуальний сміх протистоїть фізіологічному реготу та «ідеологічному куражу»; безвідповідальність сміху виявляється своєрідною протиотрутою щодо системи тотальної провини тощо. Крім того, сміх виступає проти страху, сприяє формуванню щирих почуттів на протипагу відчужених відносин недовіри та підозри, а суб'єкт-суб'єктні відносини в межах сміхової культури являються прообразами людських спільнот у межах громадянського суспільства.

Таким чином, дисертаційне дослідження пропонує принципово нову концепцію радянської сміхової культури, що виявляє глибинні основи цієї культури,

вивчає складні взаємозв'язки сміху та тоталітарних практик, удосконалює методологічні засоби рефлексії по відношенню до вітчизняної культурної спадщини, відкриває нові дослідницькі горизонти в аналізі артефактів мистецтва тоталітарної доби, дозволяє подолати однобічні підходи до розуміння радянської культури в цілому.

Список основних опублікованих праць за темою дисертації:

Монографія:

1. Столяр М. Б. Советская смеховая культура : Монографія / М. Б. Столяр. – К. : Стилос, 2011. – 304 с. (18, 86 друк. арк.).

Статті у наукових фахових журналах:

2. Столяр Марина. Різдвяна казка в землі забуття / Марина Столяр // Філософська думка. – 2004. – № 3. – С. 125–135.
3. Столяр М. Б. Ієрофанії часу в радянському хронотопі / М. Б. Столяр // Філософська думка. – 2009. – № 3. – С. 127–139.
4. Столяр М. Б. Ієрофанії свят в контексті радянського хронотопу / М. Б. Столяр // Сіверянський літопис – 2009. – № 1. – С. 121–128.
5. Столяр М. Методологічна роль ідей М. М. Бахтіна у дослідженні радянської сміхової культури / М. Б. Столяр // Науковий вісник Чернівецького університету : Збірник наук. праць. Випуск 563–564. Філософія. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2011. – С. 100–104.
6. Столяр М. Б. Радянська сміхова культура та ідеологія: опозиція чи конвенція? / М. Б. Столяр // Культура і Сучасність : альманах. – К. : Міленіум, 2011. – № 2. – С. 24–28.
7. Столяр М. Б. Дитина, жінка, родина в радянських тоталітарних практиках і в сміховій культурі / М. Б. Столяр // Культура і Сучасність : альманах. – К. : Міленіум, 2012. – № 1. – С. 24–28.
8. Столяр М. Б. Ієрофанія духовного сміху в тоталітарному образі радості / М. Б. Столяр // Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури: [зб. наук. праць; вип.. XXVII]. – К. : Міленіум, 2011. – С. 33–40.
9. Столяр М. Б. Естетичний зріз протистояння тоталітарних практик та радянської сміхової культури: образ жертви / М. Б. Столяр // Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури: [зб. наук. праць; вип. XXVIII]. – К. : Міленіум, 2012. – С. 16–23.
10. Столяр М. Б. Філософсько-релігійний сенс сатири Є. Л. Шварца / М. Б. Столяр // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв: наук. журнал. – К. : Міленіум, 2011. – № 4. – С. 30–33.

- 11.Столяр М. Б. Радянська сміхова культура воєнного часу в поемі Олександра Твардовського «Василь Тьоркін» / М. Б. Столяр // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв: наук. журнал. – К. : Міленіум, 2012. – № 1. – С. 20–24.
- 12.Столяр М. Б. Цирк у площині радянських тоталітарних практик / М. Б. Столяр // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв: наук. журнал. – К. : Міленіум, 2012. – № 2. – С. 15–19.
- 13.Столяр М. Провина Едипа: забутий висновок стародавнього міфу (етико-філософський аналіз) / М. Столяр // Вісник Київського університету. – Вип. 28. – Серія : Філософія, політологія. – К., 1998. – С. 56–58.
- 14.Столяр М. Б. Розіграш у контексті радянських тоталітарних практик / М. Б. Столяр // Мультиверсум. Філософський альманах. – К., 2012. – Вип. 7 (115). – С. 138–148.
- 15.Столяр М. Спогади про Г. Ю. Кикець або деякі риси особистості в контексті культури шестидесятників / М. Столяр // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. – Серія: Філософія. – 2008. – № 16. – С. 191–193.
- 16.Столяр М. Б. Архетип Саду в сучасній культурологічній думці / М. Б. Столяр // Філософська антропологія та сучасність (пам'яті В. Г. Табачковського) // Філософсько-антропологічні студії 2008. – К. : Стилоз, 2008. – С. 264–272.
- 17.Столяр М. Особливості філософування Г. С. Сковороди або Плутарх проти Аристотеля / М. Столяр // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. – Серія 10 : Філософія, економіка, соціологія. – 1998. – № 1. – С. 5–8.
- 18.Столяр М. Б. Особистісність буття в поезії Олени Мамчич / М. Б. Столяр // Сіверянський літопис – 2008. – № 5. – С. 133–136.
- 19.Столяр М. Архетипові зрізи образу царя Едипа в античній культурі / М. Столяр // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. – Серія : Філософія. – 2007. – № 15. – С. 106–114.
- 20.Маслюк Л. І. Феномен святості в сучасному філософському дискурсі: європейський контекст (пам'яті В. С. Горського) / Л. І. Маслюк, М. Б. Столяр // Сіверянський літопис. – 2008. – № 2. – С. 129–134.
- 21.Богун М. Степаненко В. Ф. Етика в проблемних і аналітичних задачах / М. Богун, М. Столяр // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. – Серія : Філософія, економіка, соціологія. – 1999. – № 2. – С. 188–189.

Додаткові публікації, тези і матеріали конференцій

22. Столяр М. Б. Религия советской цивилизации / М. Б. Столяр. – К. : Стилос, 2010. – 178 с. (11, 1 друк. арк.).
23. Столяр М. Б. Критика титанического гуманизма в русской культурологии / М. Б. Столяр // Феномен философской критики в культуре российского Серебряного века (к 100-летию выхода сборника статей о русской интеллигенции «Вехи»), отв. ред.: Аляев Г., Суходуб Т. / Общ. рус. фил. при укр. фил. фонде; Центр гум. образ. НАН Украины; Инст. фил. им. Г. С. Сковороды НАН Украины; Укр. акад. русистики. – Полтава: ООО «АСМИ», 2009. – С. 400–403.
24. Столяр М. Б. Философская сатира и ирония А. Ф. Лосева / М. Б. Столяр // Русская философия: история, методология, жизнь [Текст] / отв. ред.: Аляев Г., Суходуб Т. / общ-во рус. фил. при укр. фил. фонде; Полтавский нац. тех. ун-т им. Ю. Кондратюка; Ин-т философии им. Г. С. Сковороды НАН Украины; Центр гум. образ. НАН Украины; Сектор истории рус. фил. Ин-та философии РАН; Укр. акад. русистики. – Полтава : ООО «АСМИ», 2011. – С. 648–655.
25. Столяр М. Б. Радянські свята, видовища, об'їдання та пияцтво як форми профанації аскетизму тоталітарних практик / М. Б. Столяр // Візуальність у контексті культурних практик. Друга всеукраїнська науково-практична конференція. – Черкаси, 2011. – С. 31–37.
26. Столяр М. Б. Коммунистический вариант хилиастической ереси / М. Б. Столяр // Христианская мысль. – № 5 (2009–2010). – К., 2011. – С. 152–155.
27. Столяр М. Б. О некоторых культурологических ассоциациях, связанных с картиной С. Дали «Женщина с головой из букета роз» / М. Б. Столяр // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. – Вип. 8. – Серія : Філософські науки. – Чернігів, 2001. – С. 72–76.
28. Столяр М. Б. Образ жизненной перспективы как основание культуры // Вісник Чернігівського держ. пед. університету / М. Б. Столяр // – Вип. 26. – Серія : Філософські науки. – Чернігів, 2004. – С. 18–23.
29. Столяр М. Б. Пошуки сенсу життя в європейській культурі: дві світоглядні парадигми / М. Б. Столяр // Вісник Чернігівського держ. пед. університету. – Вип. 32. – Серія : Філософські науки. – Чернігів, 2005. – С. 5–10.
30. Столяр М. Б. К вопросу о некоторых архетипах православной культурологии / М. Б. Столяр // Христианская мысль. – К., 2007–2008. – № 4. – С. 128–135.
31. Столяр М. Б. Дві світоглядні парадигми радянської сміхової культури як основні вектори пострадянської свідомості / М. Б. Столяр // Сучасні проблеми гуманітаристики: світоглядні пошуки, комунікативні та педагогічні стратегії: збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції / укл. Т. О. Артемчик, під ред. доц., к. філос. н. С. Я. Українець. – Рівне : РІ КУП НАН України, 2011. – С. 19–23.

32. Столяр М. Б. Философское творчество А. И. Яценко в контексте советской смеховой культуры / М. Б. Столяр // Марксизм та сучасність: радянська філософія – вчора, сьогодні, завтра: Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції (15 грудня 2011 р., м. Київ) / Уклад.: Б. В. Новіков. – Київ : НТУУ «КПІ», 2011. – С. 244–245.

АНОТАЦІЯ

Столяр М. Б. Сміхова культура тоталітарного суспільства: сутність, форми, механізми дії (на прикладі радянських культурних практик). – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук зі спеціальності 09.00.04 – філософська антропологія, філософія культури. Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди. – Харків, 2013.

У дисертації розроблено нову концепцію сміхової культури тоталітарного суспільства, яка тлумачиться як заперечення псевдо-сакральної ідеології, що виявляється профанацією профанації первинних релігійних сенсів, тобто поверненням до них. Визначено дві основні парадигми радянської сміхової культури – титанічну та десакралізовану християнську. Виділено основні форми сміхової культури в діахронічному та синхронічному аспектах. Сутність сміхової культури по відношенню до ідеології виявляється як в антиідеологічній спрямованості артефактів культури, так і в різних формах конвенції з ідеологією. Зроблено висновок про принципове протистояння тоталітарної «оптимістичної трагедії» та комедії, класової моралі та моральнісних сенсожиттєвих настанов у межах сміхової культури.

Ключові слова: радянська сміхова культура, тоталітарні практики, ієрофанії, месіанізм, есхатологія, хіліазм, титанізм, сакральне, профане, хронотоп.

АННОТАЦИЯ

Столяр М. Б. Смеховая культура тоталитарного общества: сущность, формы, механизмы действия (на примере советских культурных практик). – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени доктора философских наук по специальности 09. 00. 04 – философская антропология, философия культуры. Харьковский национальный педагогический университет имени Г. С. Сковороды. – Харьков, 2013.

Диссертация посвящена исследованию сущности, форм и механизмов действия советской смеховой культуры в контексте тоталитарных практик. Последние анализируются как сакрализованные практики, возникшие в результате использования определенных священных смыслов, заимствованных в различных религиях (преимущественно в христианстве и иудаизме) и религиозных учениях. К числу таких практик автор относит дискурс советского гуманизма, коммунистический вариант хилиастического учения, пролетарский мессианизм, советский аскетизм, идеологический образ радости, культ науки и т.п.

Утверждается, что процесс сакрализации тоталитарной идеологии представлял собой включение иерофаний в тоталитарные практики путем заимствования и искривления религиозных смыслов, в результате чего заимствованный материал принимает форму карикатуры или профанации.

В диссертации смеховое начало советской культуры выводится из феномена псевдо-сакрального как профанация священных в советской идеологии смыслов. При этом профанация рассматривается как основной механизм десакрализации советских тоталитарных практик в смеховой культуре. В итоге, советская смеховая культура оказывается «профанацией профанации» сакральных ценностей, то есть определенным образом она возвращается к первичным религиозным смыслам.

Каждой сакрализованной идеологеме, по мнению автора, соответствует некоторая профанация (или несколько профанаций) в смеховой культуре. Тоталитарные практики, которые объединяются под названием «единственно верного учения» профанируются в советской философской сатире; дискурсу «власти народа» соответствует профанация нового вербального канона в сатире 20-х гг.; анекдоты о советских героях и правителях выступают антитезой титанической парадигмы; профанацией советского аскетизма был культ обжорства и пьянства; смеховая культура научной интеллигенции реализовывала десакрализацию советского культа науки и т.д.

Автор выделяет определенные формы смеховой культуры. В синхроническом аспекте такими формами являются «смех о» – тоталитарный принудительный смех как выражение лояльности по отношению к власти, который назван автором «идеологический кураж» и «смех над» – критический смех, который постепенно меняет свою направленность: от смеха над «врагом» переходит к смеху над

явлениями реального социализма. В диахроническом аспекте установлены те формы смеха, которые являются ведущими в определенные периоды истории. Это, прежде всего, частушка, розыгрыш и анекдот. Цирк и кинокомедия рассматриваются как транс-исторические формы советской смеховой культуры.

В работе выявлено существование двух парадигм комического – титанической – с характерным для нее пониманием трюка как чуда – и десакрализованной христианской – с раскрытием чуда как преобразования человека любовью. Что же касается содержания смеховой культуры по отношению к идеологии, то оно проявлялось как в антиидеологической направленности артефактов культуры, так и в разнообразных формах конвенции, которые были результатом определенного компромисса с идеологией. Комическое выступает профанацией эстетической сущности марксистского образа истории как «оптимистической трагедии», воплощенного в системе жертвенных практик советского тоталитаризма: комедия симулирует жертву, но никогда ее не приносит. Сделан вывод о принципиальном противостоянии тоталитарной классовой морали и нравственных смысложизненных установок в пределах смеховой культуры.

Ключевые слова: советская смеховая культура, тоталитарные практики, иерофании, мессианизм, эсхатология, хилиазм, титанизм, сакральное, профанное, хронотоп.

SUMMARY

Stolyar M.B. The laughter-culture of a totalitarian society: essence, forms and instrument of functioning (as it existed in Soviet cultural practices). – Manuscript.

The Dissertation for the Scientific Doctor's Degree of Philosophical Sciences on Speciality 09.00.04 – Philosophical Anthropology, Philosophy of Culture. G.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University. – Kharkiv, 2013.

The dissertation presents the new conception of the laughter-culture. This culture is shown as the negation of the pseudo-sacred ideology, as the profanation of profanation of the original religious meanings, and thus as the return to these meanings. The author outlines two main paradigms of the Soviet laughter-culture: the titanic and the desecrated Christian. Some forms of the laughter-culture are shown in their diachronic and synchronic aspects. The essence of the laughter-culture in its relation to the ideology manifests itself both in the anti-ideological semantics of the culture's artifacts, and in the different forms of convention with the ideology. The author comes to the conclusion that the principal opposition of the totalitarian «optimistic tragedy» and comedy, of the class morality and the cardinal moral principles, takes place within the laughter-culture.

Key words: Soviet laughter-culture, totalitarian practices, hierophany, messianism, eschatology, chiliasm, titanism, sacral, profane, chronotopos.